

SCHULEK TIBOR

AZ ELSŐ MAGYAR BIBLIOGRÁFIÁRÓL

Catalogus scriptorum Ungaricorum, ab E. A. Sz. U. collectus adhuc manu scriptus volt a címe, szerzőjének, illetve összeállítójának, Szilvás-ujfalvi Anderko Imrénének saját közlése szerint, amint az a Debrecenben 1602. kiadott énekeskönyv praefaciojában olvasható.

E becses kézirat, amely a XVI. századi és talán még korábbi magyarországi kibocsátású és magyarok számára külföldön nyomtatott könyvek jegyzékét tartalmazhatta, sajnos, nyomtalanul elveszett. Csak kivonata maradt fenn, éppen az említett énekeskönyv előszavában és az addig megjelent énekeskönyveket veszi számba.

Mielőtt rátérnénk, essék néhány szó a szerzőről.

Szilvásujfalvi Anderko Imre (gyakran csak Ujjfalvi Imre) bizonyára a Zemplén megyei Szilvásujfaluban született. Sárospatakon tanult s itt 1587-től collaboratori, majd 1589-től Nagybányán rektori tisztet viselt. 1591 őszétől vittembergi diák és helvét iránya ellenére 1593 márciusától két évig a magyar cőtus szeniora. 1595 áprilisától rövid ideig a heidelbergi egyetem hallgatója, majd bejárja Svájcot, Hollandiát, Franciaországot és Angliát. Félévi peregrinációjából visszatérve 1596 elején rektorságot vállal Debrecenben. — Bibliofil érdeklődése bizonyára ez időben érvényesülhetett leginkább. — 1599 nyarától debreceni lelkész, 1604 februárjától esperes is. 1607-től lelkész Váradon és rövidesen bihari esperes. 1608-ban alighanem puritánus hatásra, mozgalmat indít a püspöki tiszttel megszüntetésére a református egyházban, amelynek hatalmaskodó képviselője azon a tájon Hodászi Pap Lukács volt (közvetlen előde a vittembergi szeniorságban és a debreceni esperességben). A három ref. egyházmegye által is támogatott mozgalom vége az lett, hogy Ujjfalvit az 1610. nov. 7-én tartott váradí zsinaton megfosztották mind esperesi, mind lelkési tiszttől, 1612-ben pedig be is börtönözték. Úgyt még 1616-ban is tárgyalják világi és egyházi gyűléseken. További sorsáról nem tudunk.

Két vagy több naptáron kívül (1598, 1599) újból kiadta Szikszai Fabricius Balázs latin—magyar szótárát (1597), irt több latin üdvözlő verset. Legjelentősebb műve az először 1598-ban kibocsátott halotti énekeskönyve, amelynek legrégebb fennmaradt kiadása 1602-ből való, valamint a debreceni énekeskönyv általa bővített 1602. évi kiadásának előszava.

In exequiis defunctorum. Halott temetéskorra való Énekek c. funebráléja, 1598 pünkösd havának (május) 12. kelt előljáró beszédével, a következő századok folyamán egyre bővülő énekszámokkal még igen gyakran megjelenik. Második fennmaradt utánnomása az 1616. évi debreceni énekeskönyvhöz van kötve s M. D. C. VI. évszámot visel (RMK. I. 402), de csaknem bizonyos, hogy ez is 1616-ból való s a sajtóhiba a tízest jelző X kieséséből származik. — A XVIII. századi debreceni halottasokban Ujjfalvi előszavának végén olykor már 1698-as évszámot olvasunk 1598 helyett, mert a kiadók nyilván hihetetlennek tartották a 100 évvel korábbi dátumot.

A debreceni 1602. évi énekeskönyv és a hozzá tartozó halottas egyetlen példányban maradt fenn a gyulafejevári Batthyány-könyvtárban (RMK. I. 376 és 377), de mikrofilmje megvan a MTA Könyvtárának mikrofilmtárában (A 4/II. sz. a.). Erősen rongált címlapjának szövege jól kiegészíthető az 1616. évi kiadás alapján.

Praefatiojának bibliográfiai vonatkozású közlései a következők. 1. Mindjárt az előszó elején:

Ez ideiglen csak ez it valo Typographiában-is egy nehányszor nyomtattatot ki ez Enekes könyv, mely az Graduallal az Templomban szokot vitettetni. Talaltam ollyanra-is az mely, de csak igen rövideden, ez elöt negyven esztendővel nyomtattatot. De velem hogy netalam illyen rendel, büseggel, és tisztan nem.

2. Később:

Azoknak nevek kik enekes könyveknek kibocsatasaban munkalkottanak (Ex Catalogo scriptorum Ungaricorum, ab E. A. Sz. U. Collecto adhuc manu scripto.) az időnek rendi szerint.

Psalterium Strigoniense, seu Psalterium secundum ritum almae Ecclesiae Strigoniensis cum Antiphonario & Hymnario, incerti auctoris & temporis, nisi quod Jacobi Schaller librarii Budensis ab initio in eo fiat mentio.

Gálszecszi Istvan mester, azon városnak Scholajában tanító, irt egy Enekes könyvet. Dedicáltat az nagyságos Prini Peternek. Nyomtatott in octavo Crakkóban anno 1536.

Tinodi Sebestyen bocsátot ki Kronicat ket reszben. Melynek első reszében az Janos Kiraly halalatul fogvan, mely löt 1540. az 1554. az Dunan innet minden hadak, s-veszedelmek rövideden szep notakkal enekben vadnak. Az masodik reszben, külömb külömb időkben, es orszagokban löt historiak vadnak. Dedicáltat Ferdinando Regi Ungariae. Nyomtatott Colosvarat in quarto 1554.

Kalmancsehi Marton Mester (itilem hogy azt hívják vulgo Santa Martonnak) az keresztyni gyülekezetben való reggeli Enekeleket, mellyeket Primaknak hínak, Magyarra fordította, az Psalmusokkal egyetemben. Vadnak ebben Hymnusok, Antiphonok, Psalmusok Responsoriumok, Versiculi, Precationes, seu Collectae & Benedicamus in octavo.

Huszar Gal bocsátot ki Isteni Dicsireteket es Psalmusokat, azok közül valogattakat, mellyek ez időben az jambor atyafiaktul szörözttettek, anno 1560. in octavo, cum dedicatoria Epistola ad Petrum Melium.

Ezen Huszar Gal az keresztyni gyülekezetben való isteni dicsireteket, es imatsagokat, ki bocsátta in quarto ket reszben, Comiatin laktában 1574.

Enekes historias könyv, kivaltkeppen az Magyar-orszagi dolgokrol nyomtatott Colosvarat, in quarto, 1574.

Pesti Bornemiszsza Peter, öszve szedet külömb külömb fele Enekeket, mellyeket három reszben rendelt. Az első reszben vadnak rövid dicsiretek, kiknek számok, az mint ő maga számlallya, 198. kik közzül sok praedicatio melle valok. Az masikban hosszabbak vadnak, az szent iras intesi es magyarazati szerint, kik praedicatio gyanant oktatnak, kiknek számok aproval elegy 60. Az harmadikban az Biblia ki valogatot fő fő 18. historiajabol valo. Dedicatum opus Annae Csoron, consorti Stephani Balassi de Gyarmat. Nyomtatott in quarto Detrekő varában 1582.

Bartphan-is nyomtattanok in quarto Enekes könyvet 1593.

Ez-is itt egynehanyszor ki nyomtatott. Anno 1590. az bodog emleketü Gönczi Györgynek Praefatiojaval, melyben: 1. okait számlallya az mellyekert az Enekeket az Ecclesiában meg kellyen tartani. 2. Ezeknek mondasiban micsoda modot kellyen tartania. 3. Kik vetközzenek ezekben.

Ezeken kívül darabokban is hol egy, hol kettő, hol egy fele, hol mas fele Enek nyomtatott; mellyet az ki öszve szedeget, es ki bocsát, az mint ide fel-is mondam, hasznos dolgot cselekeszik.

*

Ezek a közlések rendkívül jelentősek s tájékoztató adataik mellett szerzőjük újhumnista érdeklődésére vallanak, amelyet később határozottabb vonásokban Szenci Molnár Albert-nél láthatunk.

Vegyük számba Ujfalvi Imre közléseit mi is „az időnek rendi szerint”.

Az első helyen álló Psalterium Strigoniense a hozzá tartozó Antiphonariummal és Hymnariummal a jelek szerint egy mind mai napig nyilvántartásba nem vett (RMK. III-ba tartozó) elveszett hungaricum. Ismeretlen authoru és idejű kiadványnak mondja (authoron bizonyára a nyomtatót értve) s azt, hogy elején említés történik Schaller Jakob budai könyvárusról. Ebből pedig az következik, hogy a könyv nem lehet azonos a RMK. III. 207. sz. említett psalteriummal, mert az colophonjában megjelöli a kiadás helyét, idejét és nyomdászát: Velence 1515, Lucantonio de Giunta, és Schaller Jakobot is a colophonban nevezi meg, nem pedig „ab initio in eo fiat mentio”, vagyis a címlapon, esetleg a praefatióban.

Gálszecszi István énekeskönyvéről egészen az 1889. és 1910. könyvtáblákból kiázott leletekig ez volt az egyetlen, és utólag igaznak bizonyult adat. (RMK. I. 8. Str. 1796).

Tinódi Chronicaja (RMK. I. 33) tulajdonképpen nem tartozik a felsorolásba, mert nem egyházi használatra szánt énekeket tartalmaz.

Annál jelentősebb Kálmáncsehi Márton reggeli karbeli magyar éneklést szolgáló liturgikus könyvének említése. Ez sajnos elveszett. Kálmáncsehi 1538-ban gyulafejevári kanonok és a székesegyházi iskola rektora, a negyvenes évek közepétől azonban már a reformáció híve és Mezőtúron, majd Sátoraljaújhelyen Perényi Péter birtokán lelkészkedik. 1551 februárjában már debreceni plébános és egyre radikálisabb, utóbb Zwingliné is szélsőbb nézetek vallója mind teológiai, mind szertartási vonatkozásban. Meghalt 1557. dec. 21-én. — Mivel Ujfalvi nem közli a megjelenés évét, sőt személyét illetően is kissé bizonytalanul nyilatkozik, nem tartom lehetetlennek, hogy itt elvettette az időrendet s egy jóval 1554 előtti műről van

szó. Mert a breviárium primáit antifonákkal, zsoltárokkal, rezponzóriumokkal stb. csak szerzetesi templomokban és székesegyházakban énekelték. Vajon nem abból az időből való e szertartáskönyv, amikor Kálmáncsehi kanonokot a reformáció szele még csak annyiban érintette, hogy az istentisztelet nyelvét latin helyett magyarra cserélte a gyulafehérvári székesegyházban? Ez esetben a megjelenés idejét 1545 tájára, helyét pedig Krakkóba kellene gondolnunk.

Nem problémamentes a Huszár Gál-féle 1560-as és a debreceni 1562-es énekeskönyv, különösen pedig a kettőnek egymáshoz való viszonya sem. A két közlés helyességében nem kételkedhetünk.

Huszár Gál tehát 1560-ban kibocsátott egy nyolcadrét énekeskönyvet, mégpedig Melius Péterhez intézett ajánlással. De hol? Debrecenben semmi esetre sem, mert hiszen odamenekülése 1560. december 27. után történt. Akkor tehát vagy Magyaróvárt kellett azt kinyomtatnia az év legelején, mert már február elején költözöben van Kassára (beiktatása a kassai magyar prédiaktori tisztebe március 20. történt), vagy pedig, ami valószínűbb: Kassán az ősz folyamán, mert október 13. előtt egy-két nappal Zay Ferenc főkapitány Veranchich egri püspök kívánságára már elfogatta. Nem lehetetlen, hogy nyomtatóműhelye, amelynek Bornemisza Péter akkor sociusa volt, csak fogsága idején készül el a könyvvel és Huszár Gál ajánlása éppen azért szól Melius Péterhez, hogy a maga továbbjutásának útját egyenesse. (Fogsága inkább házi őrizet jellegű lehetett, hiszen a karácsonyi ünnepek alatt abban a házban, amelyben fogva tartották, még néhány prédikációt is mondhatott a kassai magyaroknak. Akkor pedig valószínű, hogy előzően intézhette annak a sajtó alatt levő énekeskönyv utolsó teendőit, így az ajánlás írását is.) Hogy Ujfalvi nem említi kiadási helyet, abból arra lehet következtetni, hogy ilyen nem is volt, amit az akkor éppen oly zavaros kassai helyzet eléggé indokol.

Igen fontos Ujfalvinak az a közlése, hogy a debreceni tipográfiában is egynehányszor kinyomatták már „ez” énekeskönyvet. Az általa ismert legrégebbi, „csak igen rövided” példány negyven évvel azelőtt, tehát 1562. jelent meg.

Huszár Gál 1562. július 17. előtt hagyta el Debrecent, a nélkül, hogy nyomtatószerzőségeit is magával vihette volna. (Ezek csak Melius halála után kerültek vissza jogos tulajdonába.) Távozása után egy ismeretlen kontár (aki a Confessio Catholica és a Confessio Ecclesiae Debreceniensis — RMK. II. 85, 86 — ominózus második előzmény-ívét is nyomtatta) még kibocsát gyakorlatlan kézzel egy kisebb Melius-iratot (RMK. I. 50), de nem valószínű, hogy az énekeskönyvet is ez hozta volna ki. Feltehető, hogy az még Huszár Gál szerkesztésében és nyomásában jelent meg. Neve azonban bizonyos, hogy nem szerepelt rajta. Szerepelhetett azonban (vagy egy későbbi, nyomavesztett kiadványon?) Melius neve, mert Bornemisza fólió postillájában (1584) a CCCCLIXb lapon az éneklésre ajánlott „Csoda dolgot beszéltek” kezdetű éneknél megjegyzi, hogy: „Ezt a Melius Péterébe keresd.”

Ujfalvi „ez itt való tipográfiában is egynehányszor nyomtatott” énekeskönyvről szól. Kár, hogy nem sorolja fel őket. Mi csak az 1569-est (RMK. I. Str. 1804a), 1579-est (RMK. I. 151) és 1590-est (RMK. I. 232) ismerjük, s van ezeken kívül néhány töredékünk, úm. 1570—71-ből (RMK. I. 332), 1572—79-ből (RMK. I. Str. 1847) és 1579—90-ből (RMK. I. 332b, vö. Gulyás: Könyvnyomtatás 263⁷). — Sándor István említi egy 1592-es edíciót is, amely azonban — ha adata nem téves — azóta elveszett, mert a Szabó Károly által ez évvel nyilvántartott csonka példány (RMK. I. 252) minden valószínűség szerint 1632-ből való. Úgy látszik ui., hogy a halottasok, addig, amíg negyed és nem tizenhatodrétt alakban jelennek meg, mindig egyszerre bocsátatnak ki a rendes énekeskönyvvel. Éppen ezért feltelezhetjük, hogy 1598. is jelent meg egy énekeskönyv az ugyancsak elvesztett Ujfalvi-féle halottassal, mely utóbbinak előszava oly hosszú életűnek bizonyult.

Eszerint mintegy 9 debreceni énekeskönyvről van részben tudomásunk, részben sejtésünk az 1602 előtti időből.

Huszár Gál 1574 évi, Komjátiban megjelent énekeskönyve is sokáig csak Ujfalvi nyilvántartásából volt ismeretes. (Szabó Károly nyilván csak elnézésből nem vette föl az RMK-ba.) Utóbb meg csak az eperjesi kollégium könyvtárában levő I. részét vették számba, míg aztán mindkét rész elől-hátul csonka példány is előkerült. (RMK. I. Str. 1808) Most az Evangélikus Egyházegyetem levéltára őriz egy néhány levél híján teljes példányt. (Mikrofilmje a Széchényi-Könyvtárban.)

Az „Énekes históriás könyv kiváltképpen az magyarországi dogokról” Heltai Cantionaleja (RMK. I. 112) jól ismert és több példányban fennmaradt kiadvány, amely tulajdonképpen nem is tartoznék Ujfalvi felsorolásába, mert nem egyházi használatra írt énekeket tartalmaz.

Igen pontosan adja Ujfalvi Bornemisza Péter 1582. évi detrekői énekeskönyvének leírását. (RMK. I. 195) és pontos a közlése a bártfai 1593. évi énekest illetően is. (RMK. I. 267, Str. 1817.)

„Ez is itt egynehányszor kinyomtattott”, mondja Ujfalvi 1602-es debreceni könyvről és említi annak 1590-es elődjét Gönczi György előszavával. Kétségtelen e kijelentésből, valamint az előszava elején állóból, hogy a debreceni énekeskönyveket egy szerves családnak tartja. Úgy vélem, hogy az „egynehányszor” bátorító az 1592. és 1598. évi kiadások feltételezésére.

Említ végül Ujfalvi „darabokban is hol egy, hol kettő, hol egyféle, hol másféle” nyomtatott énekeket is. Ezek az éneklapok természetesen még veszendőbbek voltak, mint az énekeskönyvek, de rámutatnak az énekek gyors terjedésének legfőbb eszközére. Ilyen aprónyomtatványon maradt fenn, pl. Bornemisza éneke Szent János látásáról (RMK. I. 325) és híres Cantio optimaja és számos bibliai ének, de a kimondottan egyházi vagy áhitatosági használatra készültek nyilván hamarabb pusztultak vagy fölöslegessé váltak, ha énekeskönyvek új kiadásai felvették s így nem maradt belőlük az utókorra.

Hálásak lehetünk Szilvásujfalvi Anderko Imrének feljegyzéseiért, mégis meg kell állapítanunk, hogy azok hiányosak. Így nem tesz említést Székely Istvánnak Krakkóban 1538-ban megjelent Istenes énekeiről (RMK. I. 13), amelynek utolsó példánya Nagyenyeden pusztult el 1849-ben. Nem említi sajtósággosképpen (talán, mert a debreceni családhoz tartozónak vette) az 1566-os váradi énekeskönyvet (RMK. I. Str. 1804), amelynek egyetlen példánya a wolfenbütteli hercegi könyvtárból került elő a múlt század vége felé, ott azonban — az igazgatóság szíves közlése szerint — jelenleg nem található, noha a könyvtár háborús kárt nem szenvedett. (Így csak egyetlen betűhű másolata van meg az Akadémia kéziratárában (Régi és új írók művei, 4° 213. sz. a.) — Nem tud Beythe István énekeskönyvéről, amelyet Szenci Molnár Albert említ Psalteriumának előljáró beszédében. Ugyancsak hallgat Heltai Gáspár unitárius énekeséről.

Valószínű, hogy Szilvásujfalvi Catalogus Scriptorum Hungaricorumja is hiányos volt, ami az ország akkori törökdúlta, három részre szakított állapotában nem is csoda. Mégis fellelhetjük sajnálhatjuk, hogy e bibliográfiai gyűjtemény nem maradt fenn számunkra. Bizonyára sok, azóta végleg elveszett, sőt hírevesztett mű emlékét tartotta volna fenn. Hiszen ha arra gondolunk, hogy hány egyetlen példányt tart számon mai könyvészetünk, és hogy hány olyan könyv volt, amit még Bod Péter, Sándor István, sőt Toldy Ferenc is ismert és ma már nincs meg — vegyük csak a szőrin-szálán eltűnt hatalmas Nagy István-gyűjteményt, vagy az e háború végén pusztult sárospataki unicumokat —, úgy elképzelhetjük, hogy mi mindenről adhatott volna hírt Szilvásujfalvi Catalogusa, amelynek kivonatatos énekeskönyvbibliográfiai közlései feljegyzéseinek megbízható alaposságát bizonyítják.